

УКРАЇНСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТЕНДЕНЦІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ

НИЧКАЛО Н.Г.

*дійсний член АПН України, доктор педагогічних наук, професор,
академік-секретар відділення педагогіки і психології
професійно-технічної освіти АПН України*

Кожному етапу розвитку суспільства притаманні свої соціально-економічні та науково-технічні проблеми. Їх розв'язання потребує нових підходів, що враховують динаміку змін у життєдіяльності різних соціальних систем. Передусім йдеться про глибинні якісні зміни, об'єктивний аналіз яких дає змогу здійснювати прогностичне обґрунтування розвитку різних систем на основі їх органічних взаємозв'язків і взаємовпливів.

В енциклопедичному виданні «Профтехосвіта України: ХХ століття» викладено особливості розвитку систем підготовки кваліфікованих робітників на різних історичних етапах – від другої половини ХІХ до початку ХХІ століття. Як зазначає президент АПН України Василь Кремень, «працівники і вихованці системи професійно-технічної освіти України на різних етапах її діяльності разом зі своїм народом торували шлях перемог і поразок, набували знання, досвід і професійну майстерність. Вони були затребувані, їх інтелект, наполегливість, невтомна праця творили духовні й матеріальні цінності держави. Минуть віки, та житиме те, що створено людиною-творцем, її золотими руками, розумом і серцем.

На кожному етапі життя нашого суспільства професійно-технічна освіта не тільки готувала кадри для виробництва і сфери послуг, вона виховувала Людину, сприяла розвитку її таланту, вчила любити рідну землю, працювати на її благо» [7, 3].

Підготовка кваліфікованих робітників для різних галузей промислового, сільськогосподарського виробництва та сфери послуг у різні часи здійснювалася на різних організаційно-методичних засадах, котрі не могли бути незмінними. Слід об'єктивно визнати, що на попередніх етапах у реалізації таких підходів було багато позитивного. І це недоцільно заперечувати й відкидати назавжди у небуття.

Такий висновок зроблено на основі багатьох історико-педагогічних досліджень, у тому числі й виконаних під нашим науковим керівництвом, зокрема докторських та кандидатських дисертацій: Іриною Курляк, Галиною Лактіоною, Ігорем Лікарчуком, Оленою Аніщенко, Іриною Гаврик, Валентиною Гайдукевич, Валентином Зайчуком, Андрієм Каплуном, Октавіаном Коханком, Наталією Михайлівською, Ніною Падун, Юрієм Поліщуком, Ольгою Щербак та іншими дослідниками.

Різні концепції, прогресивні ідеї, зерна творчого досвіду наших попередників нині доцільно осмислювати, об'єктивно аналізувати і визначати можливі шляхи їх науково обґрунтованого, виваженого і поетапного використання в нових соціально-економічних умовах початку ХХІ століття.

Таких теоретичних ідей, покладених в основу концепцій, було чимало. Нерідко їх положення враховувалися під час підготовки проєктів різних законів і постанов органів державної влади та управління. Доречно зазначити, що їх опублікування та обговорення в засобах

масової інформації, безумовно, привертало увагу керівників закладів освіти, громадських організацій і спонукало до нових реальних кроків у вдосконаленні освіти, реформуванні усіх її підсистем з урахуванням нових потреб – особистих, суспільних, загальнодержавних. Хоча маємо визнати, що розумні й гарно написані декларації не завжди виконувалися, оскільки для цього не створювалися необхідні соціально-економічні, матеріально-технічні, організаційно-педагогічні та інші умови. Наприклад, Сергій Батишев – академік Академії педагогічних наук СРСР, засновник і керівник протягом майже двох десятиліть Відділення професійно-технічної освіти цієї Академії (нині – Російська академія освіти) підрахував, що тільки за роки радянської влади було задумано і розпочато 19 реформ у підготовці кваліфікованих робітників. На жаль, більшість із них так і не були доведені до кінця: ще не закінчилася одна реформа, а з «урядової гори» вже напливала інша ...

Історія свідчить, що кожна концепція, котра передбачала серйозні зміни і відповідну інноваційну діяльність, завжди мала багато опонентів, котрі піддавали гострій критиці її положення або ж навіть і заперечували їх. Зрозуміло, що це є об'єктивним відображенням діалектичних процесів, протистояння прогресивних сил та прихильників застарілих підходів, як кажуть у народі, боротьби добра і зла. І цього неможливо було уникнути ні в минулі часи, ні на початку нової історичної доби – незалежної Української держави, ні на початку XXI століття.

Наведемо приклад народження й утвердження лише однієї концепції, спрямованої на оновлення підготовки кваліфікованих робітників. 24 липня 1991 р. Міністерство народної освіти УРСР, Міністерство праці УРСР та Академія наук УРСР затвердили Концепцію професійної освіти України [5]. Її проект науковці відділу професійно-технічної освіти Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР готували більше року під нашим науковим керівництвом. Після опублікування проекту цієї концепції в газеті «Радянська освіта» (17 травня 1991 р.) та в інших освітянських часописах розгорнулася досить гостра критика її положень, особливо тих, що стосувалися переходу до ринкових відносин, ринку праці, безробіття, підготовки конкурентоспроможних робітників. Адже тоді (хоча це й відбувалося напередодні розпаду СРСР) ще не були в пошані такі категорії, як ринок праці, безробіття, ринкова економіка, рух робочої сили, конкуренція та ін. Добре, що перемогли прогресивні сили

в Академії наук, Міністерстві праці та Міністерстві народної освіти УРСР, яке тоді очолював доктор філософських наук, професор Іван Зязюн (нині академік АПН України, директор Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України).

Прогностичні ідеї, покладені в основу цієї концепції, досить широко і творчо використано під час розробки проекту Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ століття). Цю програму схвалили учасники Першого з'їзду педагогічних працівників України у 1992 р. Положення Концепції професійної освіти України, прийнятої в 1991 році, було використано у процесі підготовки проєктів Закону України «Про професійно-технічну освіту» (1998), багатьох положень та інших нормативних документів, що регулювали в ті роки діяльність професійно-технічних навчальних закладів. Та маємо визнати, що багато положень цієї концепції не були реалізовані. І причини цього явища різні – і об'єктивні, і суб'єктивні. Багато керівників органів державної влади та управління, директорів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів та педагогічних працівників ще жили і професійно діяли у вимірах старих радянських стереотипів, керувалися авторитарними підходами, чекали інструкцій та вказівок від вищого начальства. Так було легше і простіше працювати. Однак такі підходи гальмували інноваційний розвиток системи професійно-технічної освіти.

Трансформація економіки України

За роки незалежності після серпня 1991 р. у соціально-економічному розвитку нашої держави відбулися великі зміни, реальністю стали принципово інші умови, пов'язані з розвитком ринку праці. На основі аналізу дослідники встановили такі етапи трансформації економіки України:

1991–1994 рр. – лібералізація та обвальне падіння виробництва;

1995–1998 рр. – активізація протидії кризовим процесам й уповільнення темпів падіння в економіці;

З 1999 р. – стабілізація економіки і відновлення темпів її зростання. За підсумками 1999 р., практично стабілізувалася динаміка реального ВВП, вперше за роки незалежності було досягнуто приріст промислового виробництва (на 4%). Посилилася соціальна орієнтація виробництва. Приріст випуску товарів народного споживання майже вдвічі перевищив загальні темпи зростання у про-

мисловості. Зменшився дефіцит державного бюджету (до 1,5% ВВП), підвищилася інвестиційна активність [10, 5].

Автори колективної праці «Україна за роки незалежності. 1991-2001» обґрунтовують такий висновок: «Національна економіка вступила в етап економічного зростання. Закладено підґрунтя для реалізації наступних масштабніших, складніших і якісно нових завдань. До них належать, насамперед, подальше утвердження критичної маси ринкових перетворень, поліпшення інвестиційного та підприємницького клімату; посилення інноваційної та інвестиційної складової економічного зростання; усунення структурних і відтворювальних деформацій в економіці, забезпечення її відкритості та інтегрування у світовий економічний простір. Нарощування критичної маси ринкових перетворень у поєднанні з послідовним формуванням в основних верств населення ринкової свідомості сприяло створенню економічного фундаменту для забезпечення необоротності позитивних тенденцій та процесів, які зараз набувають дедалі більшого розмаху» [10, 6].

Упродовж цих етапів розвитку економіки України, що наведені вище, система професійно-технічної освіти пройшла дуже складний шлях: від супротиву її розвалу, до її збереження (хоча й мережа ПТНЗ скоротилася) та усвідомлення нагальної потреби її виходу на інноваційний шлях розвитку на початку ХХІ століття.

Свого часу в журналі «Трибуна» було опубліковано статтю «Хто ж працюватиме завтра, або про необхідність державної політики щодо профтехосвіти» (див. 1996, № 7–8. – С.22). Наведемо фрагмент з цієї публікації: «З сивої давнини, дійшов до нас вислів «*homo faber*» – людина-будівничий, людина-творець. Як виховати таку людину? Це дуже важлива проблема, особливо для нинішньої України, яка входить у європейське співтовариство, в коло країн, де вже стала реальністю інформаційно-технологічна революція». «Подібно до того, як перша промислова революція збільшила міць людських мускулів, нова промислова революція посилює потенціал нашої нервової системи і людського мозку», – такий висновок відомого дослідника цієї проблеми Т.Форестера.

У високо розвинених країнах підготовка висококваліфікованого робітника триває 14–15 років (разом з навчанням у загально-освітній школі). Окрім продовження строків навчання, тут забезпечують гуманізацію та гуманітаризацію профтехосвіти.

Чи відповідає цим світовим тенденціям діяльність державних органів нашої країни, покликаних турбуватися про підготовку висококваліфікованих робітників? Якщо оцінювати за проголошеними деклараціями, прийнятими документами, то ніби відповідає. Згадаймо закони України «Про освіту», «Про зайнятість населення», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про охорону праці». Є Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»). До цього можна додати ще й Концепцію державної системи професійної орієнтації населення, схвалену Кабінетом Міністрів України 27 січня 1994 року, Декларацію про загальні засади державної молодіжної політики в Україні та ряд інших документів, прийнятих на державному рівні. Якщо ж оцінювати, виходячи з аналізу реального стану професійної освіти в Україні в сучасних умовах, то, на превеликий жаль, ще не відповідає.

На нашу думку, хибною є тенденція скорочення в закладах професійної освіти України обсягу теоретичної підготовки молоді, волонтаристське зменшення годин на вивчення іноземних мов, математики, фізики, хімії та ін., а також різке скорочення термінів професійного навчання («аби було дешевше...»). Це призводить до інтелектуального збіднення нашої молоді. А якої шкоди завдає намагання представників ряду владних структур, планово-економічних, господарських організацій скоротити мережу профтехучилищ різного типу, вселити в їхні приміщення різні контори, передусім комерційні! Такі злочинні дії (інакше не можемо кваліфікувати отаку нецивілізовану діяльність стосовно учнів закладів профтехосвіти, серед яких багато сиріт, напівсиріт) приведуть до справжньої біди і окремих молодих людей, і всю нашу державу.

Шлях до народження закону про професійну освіту був тривалим, дуже складним і суперечливим. Від 24 липня 1991 р., коли було затверджено Концепцію професійної освіти України (саме в ній обґрунтовано необхідність підготовки і прийняття закону про професійну освіту) – і аж до 10 лютого 1998 р., коли було прийнято Закон «Про професійно-технічну освіту». Враховуючи світові тенденції, міжнародний досвід, документи, декларації ООН, ЮНЕСКО, Міжнародної організації праці, ми пропонували назву закону «Про професійну освіту», виходячи з того, що професійно-технічна освіта є складовою професійної освіти. Однак з науковцями й прогресивними педагогами, керівниками ПТНЗ не погодилися «верхи»,

оскільки радянські стереотипи, що склалися впродовж 74-х років, були сильнішими від об'єктивних потреб нової доби...

З позицій сьогодення не можна не побачити, що об'єктивні закони економічного розвитку помітно впливають на розвиток ринку праці, на динаміку рівня безробіття серед економічно активного населення, на зміни якісного складу працівників різних галузей, на мобільність робочої сили і спонукають до застосування нових підходів до підготовки кадрів для економіки, до розвитку системи підготовки і перепідготовки незайнятого населення через державну службу зайнятості для працевлаштування безробітних громадян. Відповідно змінюються й вимоги до системи професійно-технічної освіти.

Саме на цьому етапі у Відділенні педагогіки і психології професійно-технічної освіти АПН України, Інституті педагогіки і психології професійної освіти виник творчий задум щодо розробки нової Концепції розвитку професійної освіти в Україні. І знову, як і в 90-х роках минулого століття, тривали дискусії про те, чи потрібна нова концепція, оскільки за ці роки прийнято і Закон «Про професійно-технічну освіту», і внесено зміни до законодавства, і затверджено чимало нормативних документів, що регламентують діяльність професійно-технічних навчальних закладів. І знову критикували науковців, які досліджують проблеми професійної педагогіки, за бажання піднятися на нову теоретико-методологічну сходинку, врахувати зрослі вимоги науково-технологічного поступу, перспективні потреби виробництва.

Не раз ми змушені були пояснювати і доводити, що концепція – це не закон, не нормативно-правовий документ. Це – «система поглядів, розуміння певних явищ, процесів, набір доказів при побудові наукової теорії» [8]. Адже теоретично обґрунтована система ідей, поглядів має прогностичне значення і дає змогу визначити перспективи розвитку тієї чи іншої системи та її підсистем, окреслити шляхи їх трансформації з урахуванням соціально-економічних змін.

Нова концепція – потреба часу

Доцільність розробки нової концепції підготовки виробничого персоналу зумовлена завданнями розвитку України у західно-європейському і світовому контекстах, соціально-економічними змінами, посиленням суспільних вимог до рівня освіченості, про-

фесіоналізму, конкурентоспроможності майбутніх фахівців на вітчизняному та світовому ринках праці, професійної, екологічної, правової, інформаційної і комунікативної культури, готовності до професійного саморозвитку і самовдосконалення, формування власної кар'єри, відповідальності за результати своєї професійної діяльності.

Нову Концепцію розвитку професійно-технічної (професійної) освіти в Україні було прийнято 5 липня 2004 р. Міністерством освіти і науки та Академією педагогічних наук України після досить гострих дискусій.

Враховуючи виняткову важливість Концепції, охарактеризуємо її ключові положення [3]. Передусім, у Концепції обґрунтовано положення про те, що неперервність освіти на початку XXI століття зумовлює необхідність посилення ролі професійно-технічної (професійної) освіти як динамічної системи, яка здійснює активний вплив на подальший розвиток економіки, забезпечує випереджувальну професійну підготовку, наступність і взаємозв'язок усіх видів і рівнів професійної освіти. Науково-технічний прогрес, широке запровадження наукоємних, інформаційних технологій вимагає значного підвищення якості професійної підготовки кваліфікованих робітників, її фундаменталізації та гнучкості.

В умовах ринкової економіки, інформаційно-технологічного розвитку розширюються функції професійно-технічної освіти, відбувається її трансформація в професійну освіту, що відповідає світовим тенденціям неперервної освіти – освіти протягом життя. Особливого значення набуває обґрунтування перспектив розвитку професійної освіти, її модернізації в умовах динамічних соціально-економічних змін, впровадження нових механізмів подальшого вдосконалення цієї системи та її ресурсного забезпечення. Професійна освіта розглядається у Концепції як складова системи освіти, що забезпечує реалізацію державних стандартів й освітньо-професійних програм, спрямованих на підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітничих кадрів у навчальних закладах різних типів, рівнів, форм власності та підпорядкування, а також професійне навчання персоналу на виробництві, навчання безробітних громадян.

У Концепції враховано стан і прогнози розвитку економіки, ринку праці України, а також об'єктивні потреби оновлення змісту

і форм організації навчально-виробничої діяльності, результати наукових досліджень, вітчизняний і зарубіжний досвід професійної підготовки молоді, професійного навчання дорослого населення, навчання протягом усього життя.

Особливу увагу приділено врахуванню основних положень Національної доктрини розвитку освіти, схваленої Другим Всеукраїнським з'їздом працівників освіти у жовтні 2001 р. й затвердженої Президентом України у квітні 2002 р. Вивчалися також міжнародні конвенції, декларації й рекомендації ООН, ЮНЕСКО, Міжнародної організації праці та Європейського фонду освіти, що дало змогу врахувати їх прогностичні положення. Винятково важливого значення надано визначенню основних чинників, що впливають і впливатимуть на подальший розвиток професійної освіти в Україні. До них віднесено:

- демографічні зміни (зменшення народжуваності та кількості населення працездатного віку);
- міграція робочої сили;
- зростання попиту на робочу силу порівняно з пропозицією;
- поглиблення суперечностей між зростанням попиту на висококваліфікованих робітників на ринку праці та наявним рівнем їхньої кваліфікації;
- зниження якості робочої сили внаслідок старіння та вибуття висококваліфікованих робітників із виробничої сфери;
- перехід на 12-річний термін навчання у загальноосвітній школі та профільне навчання у старшій школі;
- розвиток виробництва на основі впровадження нової техніки, новітніх технологій і матеріалів;
- підвищення вимог роботодавців до рівня компетентності робітників;
- зростання ролі соціального партнерства.

Обґрунтування ключових понять Концепції

Як відомо, ключові дефініції концепції будь-якої соціально-педагогічної системи – це мета, принципи завдання та пріоритетні напрями її розвитку.

Задоволення потреб особистості, суспільства і держави в освітніх послугах з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації різних категорій населення з урахуванням вимог ринку праці,

забезпечення рівного доступу до якісної і безоплатної первинної професійної освіти у підготовці, перепідготовці і підвищенні кваліфікації робітників, формуванні творчої, духовно багатой особистості з урахуванням її інтересів і здібностей – так визначено мету професійно-технічної (професійної) освіти.

Неодноразово науковці поверталися до обговорення основних принципів професійної освіти. До них вважали за доцільне віднести такі принципи:

- випереджувального характеру професійної підготовки;
- фундаменталізації;
- інтеграції професійної освіти, науки і виробництва; рівного доступу до здобуття якісної професійної освіти представниками різних категорій населення;
- гнучкості і взаємозв'язку процесу професійного навчання з реструктуризацією та подальшим розвитком економіки і зайнятістю населення, розвитком різних форм власності;
- диверсифікації;
- регіоналізації професійної освіти;
- поєднання загальноосвітньої і професійної підготовки;
- стандартизації;
- єдності професійного навчання і виховання;
- професійної освіти;
- екологізації, варіативності, індивідуалізації і диференціації.

Реалізація цих принципів є важливою умовою модернізації професійної освіти, спрямованої на створення необхідних умов для інноваційного розвитку професійного навчання різних категорій населення, зокрема в професійних навчальних закладах різних типів, форм власності та підпорядкування, на виробництві тощо; забезпечення якісної професійної підготовки кваліфікованих робітників для галузей економіки, малого і середнього підприємництва з урахуванням потреб ринку праці.

Викладені положення враховувалися у процесі обґрунтування пріоритетних напрямів розвитку професійної освіти, до яких віднесено:

- інтелектуалізацію професійної освіти, врахування науково-технічних досягнень, впровадження новітніх технологій;
- особистісно орієнтований підхід до професійного навчання і виховання;

- формування і розвиток ринку освітніх послуг з професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації громадян відповідно до вимог ринку праці;

- модернізацію інформаційного, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення професійної освіти;

- розвиток соціального партнерства;

- міжнародне співробітництво.

Безумовно, реалізація пріоритетних напрямів розвитку професійної освіти буде можливою за умови розв'язання комплексу взаємопов'язаних завдань, зокрема:

- прогнозування потреб ринку праці у кваліфікованих робітниках на загальнодержавному і регіональному рівнях;

- консолідації зусиль відповідних міністерств і відомств, роботодавців, науковців і громадських об'єднань;

- розвитку соціального партнерства; посилення відповідальності за якісну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації робітників;

- законодавчого забезпечення підготовки робітників, конкурентоспроможних на ринку праці.

Постійної уваги органів державної влади потребують завдання, спрямовані на забезпечення якості робочої сили та підвищення її конкурентоспроможності на ринку праці. Їх розв'язання зумовлює необхідність:

- прогнозування професійно-кваліфікаційної структури підготовки робітничих кадрів, зайнятих у галузях економіки;

- оновлення загальнодержавного класифікатора професій (видів робіт);

- приведення системи кодифікації професійної діяльності у відповідність до міжнародних класифікаторів;

- поступової трансформації тарифно-кваліфікаційної системи з урахуванням вимог міжнародних стандартів;

- розроблення стандартів професійної компетентності на професії та види робіт.

Особливого значення набувають завдання, що пов'язані з такими проблемами: розробленням механізму відповідності ринку освітніх послуг потребам ринку праці з урахуванням збалансованості попиту і пропозиції робочої сили; розвитком професійного навчання персоналу на виробництві та навчання безробітних громадян; застосуванням гнуч-

ких модульних технологій професійного навчання, перенавчання та підвищення кваліфікації виробничого персоналу; наданням профорієнтаційної допомоги учнівській молоді та іншим категоріям населення.

До важливих умов реалізації цих завдань віднесено:

- створення незалежної системи оцінювання рівня професійної підготовки з урахуванням вимог до кваліфікації робітників відповідно до міжнародних стандартів якості;
- обґрунтування критеріїв якісної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації робітників;
- модернізацію навчально-методичного забезпечення, матеріально-технічної бази професійної освіти.

Для того, щоб усе це стало реальністю, необхідно значно розширити напрями і тематику наукових досліджень з проблем підготовки виробничого персоналу. Впровадження результатів досліджень сприятиме вдосконаленню навчально-методичного забезпечення підготовки фахівців у різних системах і підсистемах.

Особливого значення набуває участь роботодавців в оцінюванні якості професійної підготовки робочої сили, а також законодавче забезпечення їхньої зацікавленості у створенні умов для неперервної професійної освіти різних категорій громадян та у розвитку соціального партнерства.

Система, зміст і процес професійного навчання і виховання

У Концепції обґрунтовано положення про систему професійно-технічної (професійної) освіти як складову системи освіти України. Її діяльність спрямована на: оволодіння громадянами знаннями, уміннями і навичками з обраної галузі професійної діяльності, різними освітньо-професійними програмами; розвиток компетентності та професіоналізму; виховання загальної і професійної культури. Система є гнучкою, відкритою для взаємодії з іншими соціальними системами. Її функціонування спрямовується на *допрофесійну підготовку, професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітників, професійне навчання персоналу на виробництві та навчання безробітних громадян.*

Структура системи професійної освіти охоплює такі інституції: професійні навчальні заклади різних типів, рівнів, форм власності та підпорядкування; інших юридичних осіб, що надають освітні послуги в галузі професійної освіти; наукові, науково-методичні і методичні

установи, навчально-виробничі підприємства та органи, що здійснюють управління розвитком професійної освіти. Професійна освіта здобувається за денною, вечірньою, заочною, відкритою, дистанційною, індивідуальною та іншими формами навчання.

Відповідно до потреб ринку праці та специфіки різних регіонів України професійні навчальні заклади можуть бути спеціалізованими, багатопрофільними, різнорівневими та поліфункціональними й утворювати різні освітньо-професійні об'єднання. У майбутньому передбачається створення нових та реорганізація існуючих професійних навчальних закладів з урахуванням потреб ринку праці, забезпечення їх функціонування на нових організаційно-правових засадах.

На базі професійних та інших навчальних закладів, на виробництві може здійснюватися профільне навчання учнів старшої школи з технологічних напрямів. Зазначимо, що результати експериментальної роботи, яка проводиться на Івано-Франківщині, Харківщині, Дніпропетровщині та в м. Києві, свідчать про ефективність використання можливостей профтехосвіти у цій справі.

Нові функції професійної освіти зумовлюють необхідність розширення категорій населення, які охоплюватиме ця система:

- молодь, яка навчається у професійних навчальних закладах;
- учні старшої загальноосвітньої школи, які навчаються за технологічними напрямами;
- студенти вищих навчальних закладів, які здобувають робітничу професію у професійних навчальних закладах;
- виробничий персонал різних галузей економіки;
- безробітні громадяни, які направляються на професійне навчання Державною службою зайнятості;
- інші громадяни різного віку, які мають потребу здобути первинну професійну підготовку або намір змінити вид професійної діяльності.

Викладені вище чинники, безумовно, впливають на обґрунтування змісту професійної освіти. Його випереджувальний характер і постійне оновлення з урахуванням динамічних змін у різних галузях економіки, техніки, технологіях, узгодження та взаємозв'язок з метою забезпечення наступності навчання і виховання на всіх рівнях неперервної професійної освіти – усе це стає об'єктивною потребою. Водночас наголосимо на винятковій важливості регла-

ментування змісту державними стандартами та його формування з урахуванням галузевої та регіональної специфіки на кожному ступені навчання, наступності щодо повної загальної середньої та вищої освіти, а також варіативності і гнучкості освітньо-професійних програм відповідно до змін на ринку праці та попиту на робочу силу певного кваліфікаційного рівня та професійного напрямку. Зміст профільних програм загальноосвітніх предметів реалізовуватиметься як інваріантна складова змісту повної загальної середньої освіти та варіативна складова професійної підготовки кваліфікованих робітників. Постає питання щодо необхідності збільшення питомої ваги виробничого навчання у професійній підготовці кваліфікованих робітників. У Концепції обґрунтовується також положення щодо об'єктивної потреби розширення участі роботодавців та інших соціальних партнерів у розробленні змісту професійної освіти і професійного навчання.

Що ж стосується термінів професійного навчання, то їх визначення потребує диференційованого підходу, врахування базового освітнього рівня, попереднього професійного досвіду, складності професії, виду професійної діяльності.

Процес професійного навчання і виховання охоплює великий і важливий комплекс дидактичних проблем. Він передбачає забезпечення конституційних прав громадян на професійну освіту, здійснення взаємопов'язаних організаційно-педагогічних, науково-методичних, соціальних, психологічних і правових заходів, спрямованих на реалізацію змісту освіти відповідно до рівня кваліфікації майбутніх робітників. Навчально-виховний та навчально-виробничий процес має спрямовуватися на підготовку кваліфікованого робітника відповідно до вимог технологічного розвитку галузей економіки, формування творчої, ініціативної особистості, високого рівня професійної компетентності, здатності до самоорганізації і самореалізації у професійній діяльності, готовності до вирішення виробничих і соціально-економічних завдань.

Слід окремо вказати на особливу цінність положень, пов'язаних з особистісно діяльнісною парадигмою сучасної освіти у процесі професійного навчання і виховання. Такий підхід сприятиме духовному розвитку особистості майбутнього фахівця, формуванню національної свідомості, патріотизму, почуття професійної честі і гідності, вміння працювати у виробничому колективі.

Пошук шляхів удосконалення навчально-виховного та навчально-виробничого процесу, партнерського стилю взаємовідносин між педагогами та учнями, впровадження інноваційних педагогічних технологій, різних форм, методів і засобів навчання – ще один важливий напрям діяльності педагогічних колективів професійно-технічних навчальних закладів різного типу.

У нових соціально-економічних умовах, динамічних змін на ринку праці значно зростає значення взаємодії навчальних закладів з різними соціальними інститутами, професійного консультування, самоврядування у закладах різного типу. Важко переоцінити і важливість такого напрямку, як розвиток самодіяльної і художньої творчості учнів і слухачів, створення різноманітних об'єднань за інтересами.

У Концепції обґрунтовано також положення щодо подальшого розвитку співпраці педагогічних колективів із соціально-психологічними службами, закладами психолого-педагогічної і медико-соціальної реабілітації учнівської молоді, дорослого населення та педагогічних працівників.

Формування якісно нового типу педагога професійної школи – педагога професійного навчання, який органічно поєднує функції викладача та майстра виробничого навчання – ще одне важливе положення, обґрунтоване у Концепції. Підготовка педагогічних працівників для професійних навчальних закладів здійснюється і буде здійснюватися у вищих навчальних закладах різних профілів. Поряд з цим вдосконалюватиметься підготовка майбутніх інженерів-педагогів та майстрів виробничого навчання (інструкторів). У Концепції наголошено, що професійне навчання на виробництві можуть здійснювати працівники з фаховою за робітничою професією й психолого-педагогічною підготовкою та відповідним стажем роботи.

Підвищення кваліфікації педагогічних працівників відповідно до Концепції здійснюватиметься у закладах післядипломної освіти, у вищих навчальних закладах відповідного профілю, на базі регіональних науково-методичних центрів та інститутів, а також шляхом самоосвіти, дистанційного навчання, стажування в Україні та за її межами. Педагоги професійного навчання, викладачі спеціальних дисциплін, майстри виробничого навчання періодично проходитимуть стажування на виробництві (хоча для позитивного вирішення цього завдання є чимало перешкод, пов'язаних з фінансуванням цієї діяльності на підприємствах різних форм власності).

Передбачено, що за результатами опанування нових освітніх технологій педагоги (викладачі і майстри виробничого навчання) професійних навчальних закладів одержуватимуть сертифікати.

*Управління системою професійно-технічної
(професійної) освіти*

Управління системою професійно-технічної (професійної) освіти має бути державно-громадським і здійснюватися на чотирьох рівнях: загальнодержавному, регіональному, галузевому, на рівні професійного навчального закладу та підприємства.

Передбачено, що центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки забезпечуватиме реалізацію державної політики у сфері професійної освіти, наукової, науково-методичної, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності. Реалізацію державної політики професійного навчання на виробництві забезпечуватиме центральний орган у галузі праці і соціальної політики, а також галузеві міністерства. Посилюватиметься роль Міжгалузевої Ради з професійно-технічної освіти при Кабінеті Міністрів України, а також на регіональних рівнях з координації управління системою професійної освіти.

Модернізація управління професійно-технічною (професійною) освітою передбачає перерозподіл функцій і повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та професійними навчальними закладами. Посилюватиметься увага до створення загальнодержавних, регіональних та галузевих систем моніторингу ефективності управлінської діяльності, аналізу їх впливу на якість освітніх послуг на всіх рівнях підготовки кваліфікованих робітників.

Навчальним закладам і підприємствам, що здійснюють професійну підготовку кваліфікованих робітників, надаються широкі повноваження щодо управління освітньо-виховною, навчально-виробничою, навчально-методичною, фінансово-економічною та господарською діяльністю. У Концепції розкрито положення щодо взаємодії професійних навчальних закладів з органами виконавчої влади, науковими установами, роботодавцями, громадськими об'єднаннями, іншими соціальними партнерами. Передбачено впровадження в управлінську діяльність на всіх рівнях новітніх інформативно-управлінських і комп'ютерних технологій.

Створюватимуться необхідні умови для демократизації процедури призначення керівників професійно-технічних навчальних закладів. (До речі, до цього часу всіх директорів ПТНЗ призначає, як і в радянські часи, Міністерство освіти і науки України).

Наукове, науково-методичне та інформаційне забезпечення розвитку професійної освіти

Наголосимо, що наукове, науково-методичне та інформаційне забезпечення – особлива складова концепції, яка має забезпечити її життєдіяльність, а отже, і результативність.

Наукові дослідження з проблем теорії і методики професійної освіти, теорії виховання, дидактики матимуть випереджувальний характер і спрямовуватимуться на прогнозування розвитку професійно-технічної (професійної) освіти, професійного навчання персоналу на виробництві, безробітних громадян, обґрунтування та проектування нових організаційно-педагогічних форм підготовки робітників, змісту професійної освіти, інноваційних технологій навчання і професійного виховання.

Передбачено розширення експериментальної роботи з цих проблем, забезпечення експериментальної перевірки та експертизи інновацій у професійному навчанні, створення умов для впровадження результатів досліджень у практику роботи професійних та інших навчальних закладів. Здійснення наукових досліджень має ґрунтуватися на об'єднанні зусиль Національної академії наук, АПН України, інших галузевих академій наук, науково-дослідних установ міністерств, відомств і підприємств, а також вищих навчальних закладів.

Науково-методичне забезпечення спрямовуватиметься на оновлення та розроблення державних стандартів, навчально-програмних, методичних, дидактичних, інформаційних матеріалів, підручників і навчальних посібників нового покоління та засобів навчання. Викладено положення щодо створення необхідних умов для здійснення моніторингу, інформаційного забезпечення розвитку професійної освіти, зокрема: відкритого доступу суб'єктів навчання до сучасних комп'ютерних мереж, баз даних для інформаційного обміну з проблем підготовки кваліфікованих робітників з різними країнами.

Доведено необхідність науково-методичного та інформаційного забезпечення розвитку професійної освіти на загальнодержавному і регіональному рівнях.

Фінансування експериментальних наукових досліджень з проблем професійної освіти і професійного навчання персоналу на виробництві, навчання безробітних громадян, науково-методичного та інформаційного забезпечення здійснюватиметься за рахунок бюджетних асигнувань, а також додаткових джерел фінансування відповідно до цільових угод.

Економічні засади розвитку професійно-технічної (професійної) освіти

Теоретичному й організаційно-методичному обґрунтуванню економічних засад підготовки сучасного виробничого персоналу в Концепції приділено значну увагу. Економічні засади розвитку системи професійної освіти передбачають:

– прогнозування потреб у робітничих кадрах за обсягами, професійно-кваліфікаційною структурою на державному, регіональному, галузевому рівнях та на рівні навчального закладу;

– удосконалення механізму формування державного замовлення на підготовку робітничих кадрів відповідно до запитів ринку праці за рахунок бюджетних коштів та замовлення на підготовку робітничих кадрів з інших джерел фінансування;

– впровадження багатоканального фінансування професійно-технічної (професійної) освіти, цільових програм підготовки кваліфікованих робітничих кадрів за рахунок державного, місцевого бюджетів і галузей економіки, роботодавців;

– розробку ринкових механізмів формування взаємовідносин професійних навчальних закладів в умовах ринкової економіки з роботодавцями, участі замовників кадрів у фінансовому та матеріально-технічному забезпеченні підготовки кваліфікованих робітників.

Відповідно до нового механізму фінансово-господарської діяльності обґрунтовано положення щодо необхідності надання додаткових пільг роботодавцям за умови їхньої участі в забезпеченні виробничого навчання і практики учнів, передачі професійним навчальним закладам обладнання, техніки, фінансових ресурсів тощо.

Незаперечним є те, що реалізація державної політики у галузі професійної освіти, професійного навчання персоналу на виробництві, безробітних громадян потребує удосконалення існуючої та

створення нової законодавчо-нормативної бази. В Україні передбачається здійснення кодифікації законодавства про професійну освіту, професійне навчання персоналу на виробництві та безробітних громадян; удосконалення існуючих та розроблення нових нормативно-правових документів; стимулювання професійної освіти і професійного навчання громадян.

У Концепції обґрунтовано також положення щодо міжнародного співробітництва, його спрямування на реалізацію декларацій, конвенцій, інших документів ООН, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, МОП, ЄФО та інших міжнародних організацій. Ця діяльність здійснюватиметься на загальнодержавному, регіональному рівнях та на рівні навчального закладу й підприємства.

Зміст і основні напрями діяльності, спрямованої на реалізацію Концепції, будуть конкретизуватися з урахуванням вітчизняних і світових тенденцій неперервної професійної освіти – освіти протягом життя, змін на ринку праці, нових соціально-економічних і технологічних потреб та умов інноваційного розвитку виробничих галузей і професійних навчальних закладів.

Безумовно, втілення в життя положень Концепції потребує об'єднання зусиль та координації діяльності органів законодавчої і виконавчої влади, а також навчальних закладів, підприємств різних форм власності, наукових установ, об'єднань роботодавців і професійних спілок щодо розвитку професійної освіти. Передбачається створення окремої програми реалізації Концепції на загальнодержавному, регіональному, галузевому та на рівні навчальних закладів відповідно до визначених етапів.

Отже, Концепція розвитку професійної освіти України як теоретичний документ, що окреслює нові підходи й перспективне бачення піднесення цієї галузі на рівень вимог і завдань ХХІ століття, реально вже існує. Чимало зусиль до підготовки різних її варіантів доклали члени Відділення педагогіки і психології професійно-технічної освіти АПН України Валерій Биков, Юрій Зіньковський, Ярослав Камінецький, Валентина Радкевич, Світлана Сисоєва, Ольга Щербак та інші, а також науковці Інституту педагогіки і психології професійної освіти (нині – Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих), Департаменту професійно-технічної освіти Міністерства освіти і науки України та Науково-методичного центру профтехосвіти.

У реалізації наших концептуальних задумів важливу роль відіграє творча співпраця з вченими зарубіжних країн. Багаторічна польсько-українська співпраця на ниві освіти і педагогічної науки сприяє значному розширенню інформаційного обміну і взаємному збагаченню у наукових пошуках з історії педагогіки, теорії і методики професійної освіти, теорії виховання, дидактики, соціальної педагогіки. Нині стало реальним здійснення спільних міжнародних проєктів, проведення польсько-українських конференцій, видання монографічних, науково-методичних та інших праць.

У цих здобутках – великий внесок польських учених, іноземних членів Академії педагогічних наук України, докторів наук (хаб.), професорів Тадеуша Левовицького, Франтішека Шльосека, Генріха Беднарчика, Іоланти Вільш, Стефана Квятковського. Завдяки їхній творчій діяльності, високопрофесійній і зацікавленій допомозі та підтримці з кожним роком поглиблюється співробітництво. Проведення в 2004 р. міжнародної акції – Рік Польщі в Україні – дало змогу проаналізувати наш спільний науковий доробок і визначити перспективи подальших творчих кроків в освіті і педагогічній науці. Підтвердженням цього є проведення у травні 2007 р. у Києві широкомасштабної міжнародної науково-практичної конференції – українсько-польського форуму «Теоретичні та методичні засади розвитку педагогічної освіти: педагогічна майстерність, творчість, технології».

Ринок робочої сили: умови функціонування

Звернемося до соціально-економічних умов функціонування ринку робочої сили. Вчені-економісти визначають серед них чотири найважливіші:

- єдність правових умов функціонування ринку на основі вільно обраного виду діяльності та конкурентоспроможності;
- наявність єдиного економічного простору і можливості вільного переміщення громадян;
- організація єдиної в межах території ефективно функціонуючої системи бірж праці;
- відсутність обмежень на заробітну плату, а також наявність житла і робочих місць [1, 413].

Наголосимо, що з цими аспектами тісно пов'язані сегменти сукупної робочої сили, обґрунтовані В.Я. Бобровим [1, 414].

Коли йдеться про динаміку формування ринку робочої сили на сучасному етапі, то передусім слід враховувати винятково важливе значення таких основних чинників:

- посилення конкуренції серед найманих працівників за робочі місця з високою заробітною платою, доданими соціальними пільгами, перспективою просування по службі;

- зростаючий тиск на ринок робочої сили з боку підприємств малого і середнього бізнесу;

- зміна складових у структурі трудових ресурсів внаслідок зростання кількості висококваліфікованих працівників;

- зменшення частки працездатного населення в його загальній кількості за рахунок старіння, інвалідності, ранньої втрати здоров'я з різних причин (екологія, важкі умови життя і праці, травматизм, природні лиха);

- ускладнення форм трудової діяльності та трудових процесів [1, 415]. Вважаємо за доцільне наголосити, що дослідження динаміки формування ринку робочої сили спонукає до психолого-педагогічного аналізу особливостей трудової поведінки громадян. Зрозуміло, що її мотивація, характер, спрямування й динаміка змін істотно відрізняються у різних категорій населення кожної держави, в тому числі й України. Як відомо, трудова поведінка – комплекс доцільних індивідуальних та групових дій і вчинків, які визначають спрямованість та інтенсивність реалізації людського фактора у процесі трудової діяльності. Трудова поведінка є одним із різновидів соціальної поведінки, тобто процесу доцільної активності, що відповідає найбільш значущим інтересам і потребам людини, соціальної групи.

Соціологи вважають, що розглядаючи трудову поведінку як певний соціальний інститут суспільства, водночас треба аналізувати насамперед специфіку трудової поведінки індивіда та групи, що різняться між собою. Так, перша, тобто трудова поведінка особи, залежить від значної сукупності соціальних та психологічних чинників таких, як потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, настанови, мотиви діяльності, стимули, що їх підкріплюють, та ін. Трудова поведінка особи свідомо регулює комплекс дій і вчинків працівника, пов'язаних із синхронізацією його професійних можливостей та інтересів із функціональним алгоритмом виробничого процесу.

Що ж стосується соціальної групи, спільності та її трудової поведінки, то в ній «дійсно можуть формуватися на особистісних

підвалинах спільні потреби, установки та ін. Але таких потреб, єдиних для всієї групи, може й не бути: навіть первинні трудові колективи можуть бути згуртованими чи не згуртованими, мати різну міру ціннісно орієнтаційної єдності. Отже, головний чинник тут – соціальні чи соціально-професійні інтереси групи. А трудова поведінка групи – це соціально регульований комплекс дій її членів, пов'язаний із синхронізацією їх соціальних чи соціально-професійних інтересів з функціональним алгоритмом виробничого персоналу» [9, 397-392].

Наголосимо, це поняття тісно пов'язане з такою категорією, як соціально-економічна поведінка. Результати досліджень свідчать, що існує багато її різновидів, зокрема:

– *демографічна* – пов'язана зі збереженням і відтворенням людського життя;

– *міграційно-мобільна* – виявляється у різноманітних переміщеннях працівників (між сферами зайнятості, галузями, підприємствами, професіями, регіонами, населеними пунктами);

– *поведінка у сфері освіти* – знаходить вияв у виборі професії, форм спеціального навчання, способів підвищення кваліфікації, ефективності засвоєння знань;

– *професійно-трудова* – поведінка працівників безпосередньо на робочих місцях, що характеризується певним ставленням та якістю праці, дисципліною, відповідальністю, творчою ініціативою;

– *особистісно-господарська* поведінка, що відображає суб'єктивний аспект діяльності населення у приватному секторі [9, 396].

Вивчення цих економічних понять, на нашу думку, потребує опрацювання дидактичних підходів, пов'язаних з професійною педагогікою, з педагогікою неперервної освіти – освіти протягом життя. Якщо спробувати спрогнозувати необхідні умови для розв'язання нових завдань, пов'язаних зі змінами на ринку праці, врахуванням динаміки формування робочої сили, то вкрай необхідно поєднати економічні й психолого-педагогічні засади у роботі з різними категоріями населення. Вважаємо, що тут пріоритет належить психолого-педагогічним підходам. Наприклад, специфічною є робота з учнівською і студентською молоддю, з випускниками навчальних закладів, які впливають на сучасний ринок праці і нерідко відразу ж стають безробітними. Зовсім іншими мають бути і зміст, і форми організації навчання, і психологічні засади роботи

з працівниками різних галузей промислового, сільськогосподарського виробництва і сфери послуг, яким необхідно перенавчатися, оволодівати новими професіями. А робота з незайнятим населенням потребує створення нових методик, які також мають бути диференційованими. Адже серед безробітних – і молодь, і досвідчені фахівці, й громадяни з великим соціальним досвідом.

Постає також питання щодо психології сім'ї, в якій є безробітні батько або мати. Навіть є й такі родини, де і батько і мати – безробітні, «перебиваються» тимчасовими заробітками. А поряд діти, яким треба створити необхідні умови для навчання, купити підручники і навчальні посібники, нові технічні засоби, підключити комп'ютер до мережі Internet і багато іншого. Тривалі пошуки роботи батьками нерідко виснажують їх психічно, породжують депресію, знижують впевненість у майбутньому, викликають роздратованість. І це не може не впливати на дітей. Зрозуміло, що дітям з таких сімей потрібна допомога – і не тільки матеріальна, а передусім психологічна, моральна підтримка.

Викладачі, майстри виробничого навчання, керівники професійних училищ, ліцеїв, коледжів, а також науковці, методисти, які працюють у галузі професійної педагогіки, мають враховувати і вікові психофізіологічні особливості, і професійний та соціальний досвід, й індивідуальні устремління кожної людини. Ось чому важливо, щоб до наукових колективів і робочих груп з розробки таких диференційованих методик входили не тільки педагоги чи економісти, а також і психологи, і медики, і менеджери, і соціальні працівники.

В умовах ринку праці особливої уваги потребують дослідження методологічних і теоретичних проблем професійної освіти. Такі дослідження, спираючись на основні положення теорії пізнання, мають дати обґрунтування професійної педагогіки як науки про загальні й специфічні закони, закономірності, принципи, особливості й умови освіти, навчання, виховання та формування особистості професіонала. Професійна педагогіка покликана розкривати методологічні, теоретичні і методичні засади педагогічного процесу в усіх типах професійної школи, а також підвищення кваліфікації робітників на виробництві, навчання і перекваліфікації незайнятого населення. Цілісній системі професійної освіти має відповідати цілісна професійна педагогіка, яка охоплювала б усі

ланки освіти і самоосвіти, всі предметні галузі праці, діяльності, формування й розвитку людини, становлення фахівців різних професій.

Від реальної державної політики, створення належних умов для розв'язання означених проблем значною мірою залежить економічний розвиток нашої держави в умовах глобалізаційних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бобров В.Я.* Основи ринкової економіки і підприємництва: Підручник. – К.: Вища школа, 2003. – 413 с.
2. Інноваційні процеси в системі професійно-технічної освіти // Педагогічна газета. – 2003. – № 12(113). – Грудень. – С.2.
3. Концепція розвитку професійно-технічної (професійної) освіти в Україні // Професійно-технічна освіта. – 2004. – № 3. – С.5-7.
4. Основні напрями дослідження з педагогічної і психологічної наук в Україні. – К.: АПН України, 2002. – 47 с.
5. Про Концепцію професійної освіти України: Постанова Міністерства народної освіти УРСР, Міністерства праці УРСР, Академії наук УРСР від 24 липня 1991 р. № 7/52/59. – 14 с.
6. Профессиональная педагогика: Учебник для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям и направлениям / Под. ред. С.Я. Батышева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Ассоциация «Профессиональное образование», 1999. – С.153-158.
7. Профтехосвіта України: XX століття: Енциклопедичне видання / За ред. Н.Г. Ничкало. – К.: Вид-во «АртЕк», 2004. – С.3.
8. Словник іншомовних слів. 23000 слів та термінологічних сполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт, О.І. Скопненко, Г.М. Сюта та ін. – К.: Довіра, 2000. – 556 с.
9. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, В.М. Захарченко та ін.; під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. центр духовн. культури, 1998. – С.397-392.